

*Олена Сталівна Афоніна,
кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії, історії культури
і музикознавства Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ З МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ ФАХОВИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СЛУХАЧІВ ІНСТИТУТУ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ НАКККіМ

Стаття присвячена окремим проблемам з методики викладання фахових дисциплін для слухачів Інституту післядипломної освіти. Проаналізовано навчально-методичне забезпечення юних музикантів як визначальний чинник зростання ефективності виховання і навчання. На основі досліджень з сучасних досліджень музичної психології та педагогіки розроблені рекомендації для викладачів ДМШ і ДШМ з формування навчально-методичного репертуару з включенням творів сучасних українських композиторів.

Ключові слова: методика викладання фахових дисциплін, слухачі Інституту післядипломної освіти, музичний репертуар, твори сучасних українських композиторів.

*Елена Стальевна Афонина,
кандидат искусствоведения, доцент кафедры теории, истории культуры
и музыковедения Национальной академии руководящих кадров культуры и искусств*

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПО МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ДИСЦИПЛИН ДЛЯ СЛУШАТЕЛЕЙ ИНСТИТУТА ПОСЛЕДИПЛОМНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НАКККИИ

Стаття посвячена некоторым проблемам по методике преподавания специальных дисциплин для слушателей Института последипломного образования. Проанализировано учебно-методическое обеспечение начинающих музыкантов как один из основополагающих факторов повышения эффективности воспитания и обучения. На основе исследований по музыкальной психологии и педагогике разработаны рекомендации для специалистов ДМШ и ДШМ по формированию музыкального репертуара с использованием произведений современных украинских композиторов.

Ключевые слова: методика преподавания специальных дисциплин, слушатели института последипломного образования, музыкальный репертуар, произведения современных украинских композиторов.

THE ACTUAL PROBLEMS ACCORDING TO THE TEACHING OF PROFESSIONAL DISCIPLINES FOR STUDENTS OF THE POSTGRADUATE EDUCATION NAKKКIM

*Olena Stalivna Aphonina,
Ph. d. Associate Professor of theory, cultural history and musicology
National Leadership Academy of culture and arts*

Actually article is dedicated to a question about the methods of the teaching of professional disciplines for the students of the institute of formation. Analysis of the training systematic support of the beginning musicians as the factor of growth, the determination of effectiveness in the formation and professional preparation. Recommendations for the specialists of different specialties of the methods of formation musical repertoire with the start of the work of contemporary Ukrainian composers.

Key words: methods of teaching, the students of the Institute of postgraduate study, musical repertoire, the work of contemporary Ukrainian composers.

Темп сучасного життя, зміни в політичній та соціокультурній ситуації держави віддзеркалюються в мистецькій освіті. Тому вимогою часу стає здобуття другої освіти, удосконалення своєї професійної майстерності. Інститут післядипломної освіти Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв сприяє цьому процесу і здійснює підвищення кваліфікації працівників усіх закладів культури України – театрів, філармоній, бібліотек, музеїв, будинків культури, кіномереж, шкіл естетичного виховання. Протягом усього часу професійної діяльності викладачі початкових навчальних мистецьких закладів (ДМШ, ДШМ) удосконалюють свою майстерність. На початку XXI століття актуальними питаннями в роботі зі слухачами Інституту післядипломної освіти (ІПО) є ознайомлення з психотехнологіями в мистецькій освіті, інноваційними засобами при розробці уроків, вивчення творчості сучасних українських композиторів для дітей.

Термін навчання студентів досить обмежений, тому викладач розраховує на їхню високу свідомість та необхідність отримання ними знань та інформації для професійної діяльності. Студенти ІПО – це люди із досвідом роботи від п'яти до 40 років викладацької діяльності. Враховуючи таку розбіжність у підготовці слухачів, викладач готується до лекційних занять, різнохарактерних питань з включенням інформації, фактів, досвіду.

Отже, зважаючи на актуальність теми дослідження та недостатній ступінь розгляду проблеми, *мета даної розвідки* полягає у вивченні актуальних питань з методики викладання фахових дисциплін для слухачів ІПО та у розробленні рекомендацій для практичної діяльності. Для вирішення цієї мети визначені основні задачі: вивчити сучасні розвідки з музичної психології та педагогіки кінця XX – початку XXI століть; проаналізувати навчально-методичне забезпечення музикантів-початківців початку XXI століття; запропонувати рекомендації для фахівців різних спеціальностей ДМШ і ДШМ з методики формування музичного репертуару з включенням творів сучасних українських композиторів.

Проблемами, які ретельно вивчають науковці за останні роки, є: комплексний підхід до формування виконавців різних спеціальностей (Л. Гусейнова, Л. Гумен, С. Ліпська, Ю. Некрасов, Л. Шорошева, Д. Юник); розвиток музично-виконавського мистецтва у соціокультурному просторі України кінця XX – початку XXI століть та його вплив на мистецьку освіту (Т. Зінська, К. Давидовський); сучасні тенденції формування українського репертуару (Н. Гуральник, І. Новосядла). До кола науково-педагогічно-психологічних інтересів вченої, музикотерапевта Галини Побережної входить вивчення впливу музики на різні функції організму (статті «Спів оновлює функції печінки», «Оточіть себе музикою і позбудетеся хвороб»).

Важливу роль у лекціях для слухачів ІПО відіграє ознайомлення з основними напрямками розвитку музичної психології та педагогіки (М. Карасьова, Д. Кірнарська, Є. Назайкінський, В. Петрушин, К. Тарасова). Галузь музичної психології є міждисциплінарною зі сферою мистецтва і сферою науки про людину. Окремі монографії (Б. Теплов, Г. Коган, Є. Назайкінський, Г. Ципін) і кандидатські дисертації не розкривають повністю спектр гострих питань для музикантів різних спеціальностей. Доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Міжнародної Академії Інформатизації В. Петрушин у навчальному посібнику

«Музична психологія» розкриває специфіку музичної діяльності і окремі риси особистості музиканта та його творчості. Вчений пояснює закономірності функціонування музично-психологічних процесів, прийоми емоційно-вольової регуляції при підготовці до публічного виступу. На основі досліджень особистостей музикантів В. Петрушин доводить, що прояви музичного обдарування залежать не тільки від викладачів та природних задатків суто музичних здібностей, а пов'язані із психодинамічними характеристиками учнів. Фундаментом цих характеристик є вроджені якості нервової системи. В. Петрушин надає рекомендації для музикантів щодо оволодіння оптимальним концертним станом. Він вважає, що важливими у підготовці до виступу (конкурсу, екзамену) головними складовими є аутогенний тренінг, створення в собі образу успішного музиканта, об'єктивно-центрований підхід до виконання твору. Викладачам, які працюють з молодими виконавцями, слід знати, що кожен виступ учня пов'язаний з проявами сильної волі і настирливості, впертості, самостійності, ініціативності, витримки, самовладання, сміливості, рішучості. Для оволодіння усіх якостей недостатньо працювати тільки викладачу. Необхідно підключати батьків до процесу виховання і підготовки учня до публічного виходу на сцену. Отже, вчений пропонує систему різних вправ та рекомендацій.

Дані спостереження підтверджують думку М. Карасьової про виховання в музикантів механізму гнучкого переходу на різні інтонаційно-ритмічні мови. Цей механізм, за словами вченої, «дозволяє передчути інтонацію, оперувати системою еталонів виконання, внутрішньо відчувати кожне співзвуччя і кожен ритмічний зворот» [1, 9]. Крім того, М. Карасьова досліджує загальні основи теорії пам'яті і розробляє деякі психотерапевтичні аспекти процесу запам'ятовування паттернів, що корисно для фахівців різних спеціальностей. Розвиток оперативної пам'яті М. Карасьова поділяє на роботу над довгостроковим видом пам'яті і збільшенням обсягу та швидкості запам'ятовування музичного матеріалу [1, 83]. Для успішного розв'язання питання вчена пропонує вправи на розвиток оперативної пам'яті: методика «фотографування» і трикратного швидкісного повторення. Принцип повторення спирається на багатотисячову традицію читання молитов і мантр, а з точки зору нейропсихології заснований на даних про механізми стиснення часу в пам'яті, де стислі структури представлені в концентрованому вигляді.

Сто п'ятдесят років вчені, музиканти, композитори вивчали природу музичних здібностей: слух, пам'ять, відчуття ритму. За останні роки бестселером стала монографія Д. Кірнарської «Психологія спеціальних здібностей. Музичні здібності», присвячена дослідженню структури музичного таланту, який вчена розглядає як універсальну модель обдарованості в різних галузях діяльності. Вивчаючи структуру музичного таланту, Д. Кірнарська констатує, що одночасно із розвитком музики та музичної діяльності формується музичний талант, основу якого становлять інтонаційний слух і почуття ритму. У подальшому виник аналітичний слух, який деталізує і уточнює картину звуковисотного слуху. На думку вченої, він народжений із почуття тембру і спрямування руху, із відчуття «верху і низу», пов'язаних між собою регістром. Аналітичний слух відповідає за оцінку музичної висоти, відстані між звуками (інтервалами), формує ладові системи. Психолого-

педагогічні спостереження спрямовують роботу викладача на оволодіння навичками психотренінгу, виховання в учнів гнучкого музичного слуху, формування психічного і фізичного здоров'я засобами музичного мистецтва.

Відповідно до змін у навколишньому світі на нові погляди і результати психологічних досліджень музичних здібностей пропонуємо розширити репертуарну базу для викладачів та учнів початкової системи музичної освіти. Час вимагає принципових зрушень у навчально-виховному процесі, в якому особливе місце належить різностильовому і різножанровому репертуару як класиків, романтиків, так і сучасних українських композиторів.

За історію існування музики для дітей сформувався її певний еталон. В основі твору для дітей – теми казки, пригод, мандрів, героїв улюблених фільмів, мультфільмів, книжок тощо; для інтонацій, зрозумілих початківцям, – мовний (chant) і пісенний (song) тип. На думку психологів Е. Муред і Д. Понд: «Chant з'явився із мови. Фактично, перші chant – це проста протяжна мова; ритм chant – це ритм мови, але він відрізняється від неї сильним акцентуванням головного мовного складу. Другий тип співу має певний ритмічний конструкт (pattern), на якому слова вимушені рівнятися. Song достатньо байдужа до мелодії; вона ритмічна і близько пов'язана з рухом... Цей опис підкреслює різне ставлення дітей до ритмізованого руху (song) і омузиченої мови (chant)» [2, 147].

Вивчення особливостей дитячого сприйняття завжди залишається актуальною темою для психологів та викладачів. Радянський вчений Є. Назайкінський виділив основні чинники, покладені в основу дитячого сприймання (нерозчленованість, дифузність дитячого сприймання, досвід спілкування, мовний і руховий, ігровий і сенсорний досвід). Тому твори для дитячого репертуару є невеликими за обсягом з яскраво вираженим образним змістом та конкретною програмною назвою для легкого сприйняття й повного розуміння учнями. Це відповідає розв'язанню основної проблеми на початковому етапі навчання – зацікавити учня музикою. Яскраві і невеличкі замальовки допомагають викладачу і учню отримати задоволення від спілкування із абстрактним світом музики.

Сучасні українські композитори прагнуть до знаходження спільної мови з музикантами-початківцями, використовуючи у творах для дітей лаконічність форми, жанрову визначеність, доступність фактури, образно-асоціативний характер музики, вирішення конкретних технічних завдань тощо.

Дитячий репертуар українських композиторів представлений різними жанрами. Оперні твори є в творчості А. Бондаренка, І. Гайденка, В. Степурка, Ю. Гомельської, Б. Фільц. Жанр оперети і мюзиклу зустрічається у Ж. Колодуб («Семеро сміливих», «Принцеса» – музична казка), І. Щербакова («Пастка для відьми», «Вінні-Пух у снігу») тощо. Камерно-інструментальні твори для дітей пишуть Ж. Колодуб («Акваріум пана Левка», сюїта з балету «Снігова королева»), М. Шух («Перші кроки», «Старовинні галантні танці»), І. Щербаков («Дитячий альбом»). Пісні для дітей є у творчому доробку О. Злотника, О. Польового, С. Острової. Камерно-вокальні твори та хорова музика належать композиторам В. Дроб'язгій, Б. Фільц, В. Степурку, В. Польовій, М. Шуху тощо.

Продовжуючи традиції, характерні для корифеїв українського музичного мистецтва XIX століття та першої половини XX століть (М. Лисенко,

В. Барвінський, В. Косенко, Я. Степовий, К. Стеценко), композитори-сучасники тяжіють до використання поспівок та інтонаційно-ритмічних зворотів, ладового строю української ліричної пісні, думи, танцювальної пісенності, в цілому – до української музичної культури, до класичних поліфонічних прийомів тощо.

Творчість Жанни Колодуб, Віктора Степура, Михайла Шуха, Кармели Цепколенко відбивають основні тенденції часу у створенні музики для дітей.

Значний внесок у розвиток української дитячої фортепіанної музики здійснює Жанна Колодуб. Для учнів молодших класів ДМШ композитор написала три чудових цикли п'єс під назвами «Весняні враження» (1967), «Зоопарк» (1968), «Дитячий альбом» (1997). До цього ж рівня складності належать і окремі твори композитора – «Маленьке скерцо», «Музична картинка», «Чотири поліфонічні п'єси». У цих мініатюрах сучасною музичною мовою зображені яскраві образи, доступні й цікаві для дитячого сприйняття. Причому, досить лаконічними засобами музичної виразності автор досягає максимальної образності. Різноманітні дитячі враження від спостереження навколишнього світу і природи автор чудово втілює у п'єсах «Голодне кошеня», «Сутінки», «Весняні краплі» (з циклу «Весняні враження»), а також «У старовинній церкві», «У цирку», «Сільське поле», «Пташки» (з «Дитячого альбому»). Частина п'єс присвячена зображенню веселих розваг дітей – «Бугі-вугі», «Механічна лялька», «Ляльковий танець» (з «Дитячого альбому») і три п'єси за назвою «Веснянки» (з циклу «Весняні враження»). У більшості мініатюр переважає радісне сприйняття світу, але присутні й п'єси, в яких композитор із психологічною точністю передає почуття страху і тривоги, також властиві вразливій дитячій душі («Поганий сон» з «Дитячого альбому», «Страшний сон» та «Сутінки» з «Весняних вражень»). У циклі «Зоопарк» композитор дуже дотепно, із властивим почуттям гумору змальовує образи тварин, які завжди викликають великий інтерес у дітей. Використовуючи звукозображальні засоби виразності і виявляючи неабияку винахідливість, автор представляє юним виконавцям образи «Зебр», «Колібрі», «Тигра», «Ведмідя» та «Орла».

Віктор Степура звертається у своїй творчості до дитячої тематики. У 1981 році він пише музику до лялькової вистави «Пан Коцький», а в 1984 році робить аранжування для симфонічного оркестру дитячої опери М. Лисенка «Коза-дереза». Крім того, композитор написав оперу «Музична крамничка» (лібрето В. Довжика).

Фортепіанні цикли для дітей та юнацтва В. Степура створив у різні роки. Цикл п'єс «Партита» присвячений М. Скорику – учителю В. Степура у Київській консерваторії. За словами композитора, образний світ та принципи побудови п'єс у циклі близькі до «Партити № 5» М. Скорика. На перший план у музиці циклу виступили скорботні роздуми, глибокі та сильні переживання самого композитора, які цілком розчинили в собі джерело почуттів. У творах циклу («Недоспіване», «Тривожні набати», «Печаль души», «Сподівання», «Небесні далі») знайшло конкретне й своєрідне втілення розкриття душевних станів людини та психологічного аспекту її душі. Узагальнено-емоціональний тип програмності взагалі притаманний стилю В. Степура.

Цикл «Характерні п'єси» В. Степура присвятив Д. Шостаковичу, спогади про якого надають змогу глибше і різнобічно оцінити значущість та самобу-

тність впливу цього композитора на становлення Степурка як композитора. Поєднання різноманітних образів у циклі, а саме поетичного («Осінь туга»), саркастичного («Машина часу») та яскраво-гротескного («Еквілібр») лише умовно, символічно нагадують численні образи творів Д. Шостаковича. Важливіша роль належить характерності, індивідуалізації образно-емоціонального строю музики В. Степурка відповідно до психологічної характерності світу музики Д. Шостаковича.

Цикл п'єс «Алюзії» В. Степурко присвятив найталановитішому представникові російської музики С. Прокоф'єву – сміливому шукачеві та експериментатору. Стимулом для творчої фантазії композитора стали образи опери С. Прокоф'єва «Любов до трьох апельсинів». У творчості Сергія Прокоф'єва В. Степурка приваблює імпровізаційність мислення, яскравість образів. Строкатість у назвах творів «Атмосфери» Д. Лігеті, «Образи», «Сарказми» С. Прокоф'єва, «Афоризми» Д. Шостаковича, «Алюзії» взагалі, притаманна мистецтву ХХ століття. За словами А. Шнітке: «Принцип алюзії виявляється в найтонших стилістичних асоціаціях і невиконаних обіцянках на грані цитати». Ці зв'язки можна спостерігати в цьому циклі.

У створенні циклів-присвят С. Прокоф'єву, Д. Шостаковичу, М. Скоріку простежується засвоєння музики класичного та сучасного стилів. Характеризуючи фортепіанну музику композитора, можна відзначити, що навіть у циклах-присвятах, за всіх явних слідів чужих впливів, присутня творча індивідуальність композитора, проявилася «лірико-психологічна» стильова лінія його творчості.

У творчості Михайла Шуха є цикли для дітей та юнацтва різної складності: «Перші кроки», «Легенди старого замку», «Старовинні галантні танці». Твори альбому «Перші кроки» автор присвятив юним піаністам в якості навчального посібника. Кожна п'єса з циклу є сходинкою до опанування нових прийомів гри (фактурних, ритмічних, гармонічних, поліфонічних тощо), а також являє собою розмаїття яскравих казкових образів, пейзажних замальовок, іграшкових героїв чи улюблених тварин. Надзвичайно різноманітною є образна сфера творів, вміщених у збірнику. Звертаючись до героїв світу уявного (казкового, фантастичного, літературного), композитор використовує яскраву образність для пробудження творчої фантазії юних музикантів.

Усі п'єси мають свою програмну назву, що полегшує розуміння їх змісту. Слово як фактор, що скеровує асоціації, надзвичайно важливе в такій сфері музичної творчості як музика для дітей. Саме назва п'єси фокусує дитячу увагу на змісті твору. Програмні заголовки не містять виконавської проблеми, а завжди віддзеркалюють художній бік твору. Композитор звертається до зрозумілої та улюбленої дітьми казкової тематики: «Зимова казка», «Добра казка», «Таємниці старого замку», «Вальс Мальвіни», «Туфелька Попелюшки»; до фантастичного сюжету: «Страшне чудовисько іде на охоту», «Під склепіннями таємничої печери». Звичні замальовки картин природи теж звучать і називаються по-казковому: «Смарагдове озеро», «Струмок в країну казок». Яскрава оригінальна характеристична образність передається в «Маленький Гіппо іде на прогулянку», «Китайський імператор», «Танець каченят», «Дитяча залізнична дорога», «Мо-

лодецькі сурмачі грають збір». Влучні зображальні темброві можливості фортепіано відкриваються в «Дзвони в горах», «Весняні передзвони». Також композитор не оминув і улюблених дитячих занять: «Я дивлюсь на хмари», «Давай побарабанимо», «Приємний настрій», «Колискова для Еллі». Дитячі іграшки яскраво зображені в «Заводній балерині», «Дві конячки одна за одною», «Помаранчевий поїзд їде в гості». «Давай побарабанимо» продовжує класичну традицію маршової дитячої музики, починаючи з циклів П. Чайковського «Марш дерев'яних солдатиків» або пізніше Д. Кабалевського – «Труба і барабан», в українськокомполітора В. Степурка – «Помаранчевий рай» тощо. В циклі М. Шука ця мініатюра спрямована на освоєння нового виду фортепіанної техніки – акордової. Склад акордової фактури в п'єсі уявно окреслює рух барабанних паличок. При цьому верхній звук акорду лівої руки потрапляє в середину акорду правої руки, таким чином утворюючи деяке перехрещення, щось на зразок кластерів. Ці співзвуччя надають ефект різкого удару по барабану. Чіткий ритм п'єси допомагає розвивати навички метричної точності і ритмічного виразного виконання. Закінчується п'єса «терпким» альтерованим акордом з підвищеними та зниженими звуками. Модуляція в F-dug створює ефект несподіваності та непередбачуваності. Отже, п'єса «Давай побарабанимо», з одного боку, є яскравим продовженням світових традицій циклів для дітей, з іншого, втілює індивідуальні авторські знахідки композитора в поєднанні з використанням технік композиції ХХ століття. Заключними п'єсами альбому є два етюд: «Джазова імпровізація» та «Стрімкий потік». Звернення автора до ресурсів джазової музики є достатньо частим явищем в сучасній українській творчості для дітей. Приходять на згадку фортепіанні мініатюри Ж. Колодуб, М. Скорика, В. Степурка. Адже сприйняття сучасної музики значно активізує всі види слухової активності маленького виконавця, розширюючи, водночас, коло його музичних вражень і вироблення його музичного смаку.

Серед основних концептуальних засад «Програми 2012 для шкіл естетичного виховання» є виховання творчої активності в учнів. Тому створення навчальних посібників з прикладами, спрямованими на розвиток творчих здібностей, є актуальним. Розглядаючи проблему наслідування, В. Леві доводить, що цей феномен за своєю природою є інстинктом і його прояви більш активні у дитинстві та юнацтві. Тому найважливішим відбитком для розвитку творчих здібностей у дитини є потреба висловитися мовою музики. Французький учений А. Валлон у своїй книжці «Від дії до думок» підкреслює, що необхідно стимулювати наслідування як важливий фактор формування дитини. Марина Карасьова вказує на збереження екологічного балансу при музичному вихованні, яке має супроводжуватися гармонічним розвитком трьох систем людського сприйняття: візуальною, аудіальною та кінестатичною. Цикл Кармели Цепколенко «Тонокольори», у якому поєднані усі типи сприймання, спрямований на розвиток творчої фантазії дитини. За словами композиторки, мова імпровізацій є перехідною мовою, вільним виявом музичних бажань дитини. Почуття повинні передаватися за допомогою звуків, звукових кластерів. Композиторка зауважує, що світ звуків і барв споріднений, тож можуть виникати і колірні кластери. Розвиваючи дітей засобами мис-

тецтва, музика, колір, слово доповнюють одне одного. Цикл Цепколенко складається з дев'яти п'єс («Дражнилка Діна», «Дражнилка Шита», «Випадок у магазині», «Звуки нерозгаданої таємниці», «Автомелодекламація», «Мелодекламація», «Котячий бал», «Мавпочка Чікі», «Страшилка») і стимулює інтерес до імпровізації. Учні сприймають імпровізацію як гру. Підкреслюючи зв'язок із грою, Л. Виготський відмічав, що дитині важко працювати над твором довго і їй краще зробити імпровізацію за один прийом.

Отже, за результатами вивчення окремих питань з проблем викладання фахових дисциплін для слухачів Інституту післядипломної освіти можна зробити практичні рекомендації для професійної діяльності викладачів ДМШ та ДШМ. Сучасні розвідки з музичної психології та педагогіки кінця ХХ – початку ХХІ століть спрямовують роботу викладача-практика до розвитку усіх систем людського сприйняття та збереженням фізичного і психічного стану здоров'я учнів. Вивчати з учнями твори класико-романтичної традиції для здобуття музичної освіти на сучасному етапі недостатньо. Навчально-методичне забезпечення музикантів-початківців початку ХХІ століття треба розширювати за рахунок включення творів сучасних українських композиторів, які допоможуть учням отримати нову музичну інформацію та виховати гнучкий музичний слух як механізм, що дозволить чути різні інтонаційні системи, користуватися розвинутою системою виконань, більше орієнтуватися у музиці сучасників.

Література

1. *Карасева М.* Сольфеджио – психотехника розвитку музикального слуха / М. Карасева. – М.: Композитор, 2002. – 376 с.
2. *Кирнарская Д.К.* Музыкальные способности. Психология специальных способностей / Д.К. Кирнарская. – М.: Таланты-XXI век, 2004. – 496 с.
3. *Назайкинский Е. В.* О психологии музыкального восприятия / Е. В. Назайкинский. – М.: Музыка, 1992. – 283 с.
4. *Петрушин В.* Музыкальная психология / В.И. Петрушин. – М: Академический Проект, 2006. – 400 с.